

"בין כה וכה לא נגמור את הערבים. וכשאתה חוזר מן הפעולה, נולדים בינתיים יותר פת"חים מאשר

הרגת"¹

האסטרטגיה הישראלית של התשה בלבנון:

1972-1970

יניב פרידמן

2	תקציר
2	מבוא
3	חלק ראשון: אסטרטגית ההתשה
4	חלק שני: המענה הישראלי לאתגר הפת"ח מדרום לבנון 1970-1972
4	1. מבצע "קלחת 2", 15 במאי 1970
5	רקע לתקופה
5	דיונים מוקדמים
7	מבצע "קלחת 2", 15 במאי 1970
9	תוצאות המבצע
17	2. מבצע "קלחת 4" 25 בפברואר 1972 ומבצע "קלחת 4" מורחבת, הלילה שבין ה-16 ל-17
10	בספטמבר 1972
10	רקע לתקופה
11	מבצע "קלחת 4" 25 בפברואר 1972:
11	"אשר לפח"ע [...] זו צרה צרורה [...] הפח"ע לא יעלמו כל כך בקלות".
12	מבצע "קלחת 4" מורחבת, הלילה שבין ה-16 ל-17 בספטמבר 1972
15	תוצאות המבצע
17	חלק שלישי: "בין אתגר הפת"ח לאתגרי ההווה והעתיד"
17	סיכום ומסקנות
17	אסטרטגיית ההתשה 1970-1972
18	מבט אל עבר אתגרי ההווה והעתיד
21	מקורות
21	פרסומים רשמיים בעברית

¹ ארכיון צה"ל (א"צ), 329/717/1977, "דברי משה דיין בכנס ספ"כ", 13 בינואר 1970.

תקציר

גם הצד החזק יכול להפעיל אסטרטגיה של התשה – לפגיעה ברצון של האויב להלחם. כך פעלה ישראל אל מול הפת"ח בלנון בין השנים 1970-1972. מאמץ המלחמה המתמשך הלם את יתרונה החומרי והאיכותי של ישראל והיה לכן נוח גם בהיבט צמצום הנפגעים לכוחותינו. יתרה מזו, בהעדר אופצייה הכרעתית, אסטרטגיה של פעולות קטנות היקף, אך כואבות, נותנת למדינה ישראל לגיטימציה פנימית וחיצונית. גם לנוכח האתגרים הנוכחיים, הטענה היא שהתשה מהווה מפתח לניצול חולשות היריב תוך הסתמכות לא רק על היכולת הצבאית, אלא גם, ובעיקר על כושר העמידה המרשים של החברה והכלכלה הישראלית.

מבוא

בימים שבהם חלק ניכר מן השיח הצבאי עוסק בסוגיית ההכרעה ומיקומה באסטרטגיה הישראלית, אם ברמת הביטחון הלאומי או בדיונים אודות המענה האופרטיבי לאתגר חזבאללה, מבקש מאמר זה להעלות גישה משלימה, והסתכלות אחרת אודות האסטרטגיה הצבאית הישראלית, וזאת באמצעות מקרה מבחן היסטורי. בבסיסו של המאמר מצויה הטענה כי ישראל בחרה בגישה התשתית בהתמודדות עם אתגר הפת"ח מלבנון בין השנים 1970-1972. בחירה זו הייתה בחירה מושכלת של הצד הישראלי, מתוך ראייה של היתרונות הגלומים באסטרטגיה זו, הכרה של חסרונותיה וניתוח של המציאות הבינלאומית, האזורית והפנימית שהתקיימה בשנים הללו. בניגוד לגישה הרווחת הרואה בהתשה אסטרטגיה של הצד החלש, נציג במאמר דווקא גישה הפוכה – התשה על ידי הצד החזק.

בזיכרון הישראלי, אזכור המונח "התשה", מייצר מיד רתיעה בסיסית, התייחסות שלילית ומעלה תמונות אימה במחשבה - במקרה הטוב, ממלחמת ההתשה בין ישראל ומצרים בין השנים 1970-1968, ובמקרה הרע, ממלחמת החפירות או מקרבות הסום וורדן, במלחמת העולם הראשונה 1914-1918. אמירות רבות, חוזרות ונשנות, מדגישות את הצורך הישראלי הברור להימנע ממלחמה או ממערכות התשתיות, שבהן חולשותיה, כך על פי טענתם, של ישראל עולות על חוזקותיה.

באמצעות בחינה של מקרה המבחן הנקודתי הזה, מבקש מאמר זה, לעורר שיח מחודש אודות אסטרטגיה חשובה זו, ולהעלות מחדש על פני השטח, את יתרונותיה וחסרונותיה.

בחלקו הראשון של המאמר יוצגו המרכיבים התאורטיים של אסטרטגיית ההתשה, בחלקו השני נדון במענה הישראלי לאתגר הפת"ח מדרום לבנון בין השנים 1970-1972, דרך בחינת מבצעי הקלחות: קלחת 2 - 15 במאי 1970; "קלחת 4" - ב-25 בפברואר 1972 ומבצע "קלחת 4" מורחבת - הלילה שבין ה-16 ל-17 בספטמבר 1972; ובחלקו השלישי של המאמר נסכם, וננסה להסיק מסקנות רלוונטיות לאתגרי צה"ל הנוכחיים.

התמקדנו בתקופה הזו, 1970-1972, ובגזרת לבנון, על מנת לבחון את תחילת המענה הישראלי לאתגר הפת"ח מלבנון. אם ברצוננו להבין את המדיניות הישראלית ללבנון, לאתגר הפת"ח ולאחר מכן, אולי, להניח הנחות אודות מלחמת לבנון הראשונה, 1982, ישנו צורך לבחון את תחילתו של האתגר, ואולי חשוב יותר את הנחות היסוד והתפיסות שעיצבו את המענה הישראלי.

חלק ראשון: אסטרטגית ההתשה

התשה היא אסטרטגיה לניהול עימותים. פעמים רבות מתארים אותה כעומדת אל מול גישת 'ההכרעה' או "הבליצקריג", אף כי ניתן להגיע להכרעה גם באמצעות התשה.² במאה העשרים, במקרים לא מעטים, דווקא הדמוקרטיה המערביות בחרו בגישה התשתית, וזאת מתוך ראייה של יתרונותיה לעומת גישות אחרות.³ מספר נקודות מרכזיות מאפיינות אסטרטגיה זו:

1. רצון – הצד הפסיכולוגי מהווה גורם רב חשיבות באסטרטגיה התשתית. הרצון הוא להשפיע לא רק על יכולותיו של האויב, אלא גם, ואולי בעיקר, על רצונו ונכונותו להמשיך בלחימה.⁴ כלומר, הפגיעה הפיזית באויב, הריגת חייליו או השמדת האמל"ח והאספקה שלו, הם האמצעי שנועד להשפיע על הרצון שלו להילחם, אולם הם לא המטרה המרכזית. בכל מקרה, הניצחון מושג באופן הדרגתי כהליך ובדרך מצטברת.⁵ זאת בניגוד לאסטרטגיית ההכרעה שבה מנסים להביא לחיסולו של האויב על ידי מערכה חד פעמית.

2. משך – לממד הזמן חשיבות רבה בניהול מערכה התשתית. בניגוד לאסטרטגיית ההכרעה שבה יש לרכז את מירב המאמצים למהלך דומיננטי אחד, בניהול מערכה התשתית יש לחלק את המאמצים לאורך ציר הזמן, כך שלא ייפגעו מהלכים עתידיים, ועל מנת שהיכולת להמשיך בלחימה לא תיפגע בשל שחיקה עצמית של הצד המתיש.

3. תכלית מבצעית – קיימות שתי גישות בסיסיות להתשה: ההתשה נועדה להרוויח זמן להתעצמות עד לקרבות שיביאו להכרעה של המלחמה; ההתשה כתכלית – לגרום לאויב להבין שבלתי אפשרי מבחינתו להגיע לניצחון.⁶

בניגוד לתפיסה המקובלת כי הצד החלש הוא הנוקט בהתשה, גם הצד החזק בעימותים יכול לנקוט באסטרטגיה של התשה. הוא יעשה זאת בשל העובדה כי הוא נהנה מן היכולת לקיים מאמץ לחימתי ארוך יותר מן הצד האחר – מדינות אחרות או ארגונים. צבא מדינתי סדיר, בעל סד"כ גדול יותר משל יריבו, היכול לקיים מאמץ אספקתי וחימושי, ינקוט בשיטה זו, מתוך רצון להביא לידי ביטוי את היתרון הכמותי והאיכותי שלו ואת יתרונו היחסי כלפי יריביו.⁷ אין הכוונה כי השחקן החזק 'יקריב' את חייליו על מנת להתיש את הצד החלש, אלא ליכולתו של השחקן החזק להשתמש באופן מושכל בעוצמתו הכמותית.⁸

חשוב לחדד, כי בגישה הישראלית להתשה, כפי שעולה מן הדיונים הנרחבים בשנות המחקר,⁹ מודגשת ההבנה כי ישראל לא תוכל להרוג יותר אנשי פת"ח מאשר הארגון יוכל לגייס, לפגוע בכלל הארסנל הצבאי של הארגון יותר משהוא יוכל לחדשו או לחסלו מבחינה אידיאולוגית.

² ראיון עם ד"ר עדו הכט, גלילות, דצמבר 2016.

³ Avi Kober, "From Blitzkrieg to Attrition: Israel's Attrition Strategy and Staying Power", *Small Wars and Insurgencies*, 16:2, pp.217-219.

⁴ Carter Malkasian, "Toward a Better Understanding of Attrition: The Korean and Vietnam Wars", *The Journal of Military History*, Volume 68, Number 3, July 2004, pp. 939-940.

⁵ המטה הכללי-עקד כללי, אג"ם תוה"ד, מילון למונחי תו"ל, 1996, עמ' 122.

⁶ יהושפט הרכבי, מלחמה ואסטרטגיה, מערכות, תל אביב, 1990, עמ' 443-433.

⁷ שם, שם; Kober, "from Blitzkrieg", p. 218.

⁸ Malkasian, "Toward a Better Understanding", p. 939.

⁹ א"צ, 329/717/1977, "דברי משה דיין בכנס ספ"כ", 13 בינואר 1970; שם, 1796/192/1974, "הצגת תוכניות לאישור הרמטכ"ל", 11 במאי 1970; שם, 31/46/1980, "דברי דוד אלעזר בכנס ספ"כ", 9 במרץ 1972.

כלומר, המאמץ ההתשתי של ישראל לא נועד לנצל את יתרונותיה הכמותיים על מנת להביא לשחיקה קריטית של כלל משאבי הפת"ח – אנשים, אמל"ח ואספקה - אלא מיועד בעיקר לפגיעה ברוח הלחימה, או ביתר דיוק, לייאש את היריב, במקרה הזה הפת"ח, מדרך פעולתו. גישה שונה מהתפיסה הישראלית, הרואה בחיסול הפיזי של יכולות האויב את המפתח לניצחון או הכרעה במלחמה, היא גישת השחיקה האמריקאית,¹⁰ כפי שבאה לידי ביטוי במלחמת ויאטנם - תפיסת ה"Body Count". בבסיסה, מצויה ההנחה אשר גרסה כי ההצלחה במלחמה תבוא לידי ביטוי בהריגת כמות גדולה יותר של לוחמי וויטקונג מאשר הם יוכלו לגייס, ובהשמדת המזון, התחמושת והאמל"ח יותר מאשר הם יוכלו לגדל או לרכוש.¹¹ אין זה אומר כי ישראל לא ביקשה לפגוע באנשי הפת"ח, בצידם ובאספקתם, אלא שהחשיבות שהיא הקנתה לכך - מתוך הבנתה את אופיו של הארגון, עוצמתו בקרב האוכלוסייה ויכולתו לגייס לוחמים ולרכוש נשק - הייתה מוגבלת.

לסיכום, אסטרטגיה התשתית היא תהליך המכיל בתוכו אפקט מצטבר; המיועד לפגיעה ביכולתו אולם בעיקר (במקרה הישראלי) ברצונו של האויב להילחם; שהצד החלש יכול לנקוט בו, אולם גם הצד החזק שנמנע מלהכניע; ושתוצאותיה פעמים רבות הן מתונות.¹²

6. טבלת סיכום		
אסטרטגיית הכרעה	אסטרטגיית התשה	
הניצחון, השגת המטרה	מאורע ש"מורל"	תהליך ש"גדל", אפקט מצטבר
האמצעי	הקרב, כאמצעי למיגור הצבא	תמרון וקרבות, פגיעות צבאיות, כלכליות ופסיכולוגיות
הצד שנוקט	החזק	חזק שנמנע מלהכריע, חלש שרוצה לשנות את המאזן
עוצמה בפועל בהשוואה לעוצמה בכוח	שימוש בכוחות בעין	פיתוח כוחות, או ציפייה לנסיבות שישתנו
המטרה	הרס היכולת להילחם	כרסום ביכולת וברצון להילחם
יסוד צבאי לעומת מדיני	היסוד הצבאי הוא העיקר	יסודות מעורבים, צבאיים ומדיניים
תוצאות	נחרצות	תוצאות סתתרות, אבל גם נחרצות

איור 1: השוואה בין הכרעה והתשה, הרכבי, אסטרטגיה, עמ' 443

חלק שני: המענה הישראלי לאתגר הפת"ח מדרום לבנון 1970-1972

1. מבצע "קלחת 2", 15 במאי 1970

¹⁰ ד"ר עידו הכט טוען כי בעברית קיים בלבול מושגי. מתרגמים את המונח הלועזי Attrition בטעות "כהתשה", בעוד הכוונה היא "שחיקה", שבה המרכיב הפיזי של השמדת יכולות האויב הוא לב האסטרטגיה.

¹¹ ויליאם, ואסטמורלנד, חייל מדווח, מערכות, 1979, עמ' 138, 205.

¹² הרכבי, מלחמה ואסטרטגיה, עמ' 440.

רקע לתקופה

לאחר מלחמת ששת הימים, הפכה ירדן לבסיס המרכזי שממנו יצאו פעולות של פלסטינים כנגד ישראל. בקעת הירדן, ארץ המרדפים, הפכה לזירה המרכזית שבה התמודד צה"ל, כמעט מדי יום ביומו, עם פעולות הטרור והגרילה מטעם ארגון הפת"ח. בתחילת 1970 החל מרכז הכובד של פעילות הפת"ח להשתנות, ויותר ויותר פעילים החלו להתבסס באזור דרום לבנון, ולפעול משם אל מול ישראל וכוחות צה"ל.¹³

למרות האיום ההולך וגובר מצד ארגוני המחבלים בלבנון, ובראשם ארגון הפת"ח, האתגר הביטחוני המרכזי שאתו התמודדה ישראל הייתה מלחמת ההתשה בחזית המצרית. בתחילת דצמבר 1969 החל חיל האוויר מפציץ את התשתית הצבאית המצרית בקרבת התעלה – עמדות טילים, מוצבים ועמדות ארטילריה. ב 7 בינואר אישרה הממשלה את הפצצות העומק במצרים, למרות החשש מהמעורבות הסובייטית ומעצירת הספקת מטוסי הפנטומים החדשים מארה"ב.¹⁴

באופן ברור ריכזה אליה מלחמת ההתשה בחזית המצרית את מירב תשומת הלב. אולם, אט אט, החלה הזירה הלבנונית למשוך קשב רב יותר ויותר. הסכם קהיר שנחתם ב-2 בנובמבר 1969, בין ממשלת לבנון ובין אש"ף, הסדיר את פעילותו של הארגון בלבנון. ההסכם אישר למעשה לאש"ף לצאת ולתקוף מטרות ישראליות מאדמת לבנון.¹⁵

דיונים מוקדמים

ב 1 בינואר 1970 חדרה חוליית מחבלים למטולה, הניחה מטענים, וחטפה את השומר שמואל רוזנוואסר. בתגובה, פשט צה"ל ב 2 בינואר על הכפר כילא, מבצע "קונטרבס 10", ולקח 12 אזרחים ו 10 חיילים לבנונים בשבי.

ב 13 בינואר 1970, נערך כנס של סגל הפיקוד הכללי. בכנס נסקר מצבה האסטרטגי של ישראל בחזיתות השונות ונערך דיון בנוגע לדרכי התגובה. בחלק שעסק בלבנון ובפעילות הפת"ח, אמר אהרון יריב, ראש אמ"ן, כי למרות שירדן נשארה בסיס המחבלים המרכזי, הופכת לבנון לבסיס עוצמתי של הפת"ח. הארגון 'זולג' מאזור החרמון והר דוב לכיוון דרום לבנון: "הפתח הוא גורם מטרוד ומעסיק ולא נוכל לחסלו בעתיד הקרוב".¹⁶

שר הביטחון, משה דיין, התייחס לשאלת הפת"ח, הסכם קהיר וממשלת לבנון. הוא העלה את החשיבות של יצירת לגיטימציה בינלאומית לפעולה ואת חשיבות תזמון הפעולה הישראלית. בשל הסכם קהיר והעובדה כי למעשה אין ריבונות של ממשלת לבנון, על ישראל להתחיל ולנקוט בפעולות צבאיות אל מול הפת"ח. לטעמו, אם ישראל לא תתחיל כעת בפעולות צבאיות 'קטנות' יחסית אל מול הפת"ח, כאשר תגבר פעילותו של האחרון, וישראל תרצה להגיב באופן עצים, אם לא תפעל קודם לכן, קשה יהיה לה להסביר זאת לקהילה הבינלאומית, לארה"ב ומבחינה "ציבורית חיצונית".¹⁷ דיין סיכם את החלק

¹³ חיים נדל, בין שתי המלחמות, מערכות, תל אביב, 2006, עמ' 231-232. להרחבה על התמודדות צה"ל עם אתגר המחבלים בבקעת הירדן ראה: זאב דרורי, אש בקווים: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית, מערכות, תל אביב, 2012.

¹⁴ יואב גלבר, התשה – המלחמה שנשכחה, כנרת זמורה ביתן דביר, 2017, עמ' 420-421; דימה אדמסקי, מבצע קווקז – ההתערבות הסובייטית וההפתעה הישראלית במלחמת ההתשה, מערכות, תל אביב, 2006, עמ' 67-71.

¹⁵ ללא מחבר, "המלחמה על קווי הפסקת האש", מערכות, גיליון 204, ינואר 1970, עמ' 19.

¹⁶ א"צ, 329/717/1977, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 13 בינואר 1970; שם, 5/12/1975, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 9 בפברואר 1970.

¹⁷ שם, 329/717/1977, "דברי משה דיין בכנס ספ"כ", 13 בינואר 1970.

שעסק בחשיבות תזמון הפעולה ואמר: "ישנו פתגם ספרדי שקוצים באביב, אשר אפשר בדריסת רגל למחות אותם – בקיץ עדר של פילים לא ימחה אותם".¹⁸

דיין התייחס בדיון לשתי סוגיות נוספות: התבוננות רחבה על בעיית הפת"ח, והאסטרטגיה הישראלית בתגובה לה. בקשר לסוגית הפת"ח, הוא ראה את התבססותו בדרום לבנון כעובדה מוגמרת – הם צוברים כוח רב, ומספרם רק הולך וגדל. האסטרטגיה הישראלית ואופן הפעלת הכוח הנגזרת ממנה קשורים בכך:

"אינני תולה כל כך הרבה תקווה בזה שנשיג הישגים אופרטיביים על ידי הפעולות הללו. נהרוג 30, 50 או 100 מאתיים [...] גם התוצאות האופרטיביות לא תשמנה קץ על הפת"ח".¹⁹

חלק ממטרתן של הפעולות הללו, כך טען דיין, היא להשיג לגיטימציה לפעולות עתידיות גדולות יותר – מהאמריקאים ובעיקר מן הישראלים:

[הפעולות, י.פ.]....הן כן תתנה לגיטימציה לכך שכאשר הפת"ח פועל משם – ישראל עוברת לצד השני [...] הלגיטימציה הזאת חשובה לנו בעיקר בינינו לבין האמריקאים, ובכנס סגור שכזה אני מוכן גם לומר: בינינו ובין הישראלים יש לנו מדי פעם בעיות קשות עם הישראלים.²⁰

בהתייחסות ישירה לאתגר שהציב הפת"ח, העלה דיין את העובדה כי לא ניתן לחסל ולהכריע את הארגון באמצעות פעולות צבאיות ויש להקטין את הסיכוי לכישלון צבאי על ידי בחירה קפדנית של הפעולות:

מוטב לעשות במקום ארבע פעולות רק שתיים אשר תהיינה מוצלחות ולא לקחת את הסיכון. יש עכשיו ללכת על בטוח. בין כה וכה לא נגמור את הערבים. וכשאתה חוזר מן הפעולה, נולדים בנתיים יותר פאתחים מאשר הרגת. אנו צריכים להיזהר גם מאבדות וגם מכישלונות אופרטיביים.²¹

בדיוני מטכ"ל, שנערכו ב 9, ב-16 ו ב-23 בפברואר 1970 ציין ראש אג"ם, דוד אלעזר, את העלייה בפעילות הפת"ח.²² יומיים קודם לכן, ב-21 בפברואר, פוצץ מטוס סוויסאייר השוויצרי על ידי מחבלים פלסטינים. ב-2 במרץ נערך דיון מטכ"ל בהשתתפות שר הביטחון משה דיין שסקר את האתגרים הביטחוניים ואת המענה הישראלי.

מפקד פיקוד הצפון, מרדכי גור, חידד פעם נוספת את תפקיד הפעילות הנוכחית של צה"ל אל מול הפת"ח. הוא כינה אותן "פעולות קטנות" והבין כי הן אינן הפתרון לבעיית הפת"ח, אולם הוא ראה בהן כמכינות את הקרקע לפעולה 'גדולה', משמעותית ורחבה יותר: "פעולה קטנה לא תעזור. אם בשביל להתחיל, צריך את הפעולה הקטנה, אז פעולה קטנה".²³ אהרון יריב, ראש אמ"ן, חידד וטען כי מטרת הפעולות הללו לחזק את הלגיטימיות הישראלית לפעולה גדולה בהמשך: "מידי פעם נכה בבסיסי החבלנים כדי לחזק את העניין תחת ביקורת מקסימלית אפשרית. אם תהיה אפשרות לעשות מהלך מכריע נהיה מוכנים לעשותו".²⁴

בדיון ההמשך שנערך ב-11 במרץ 1970, נדונו שוב אתגריה הביטחוניים של ישראל. שר הביטחון דיין, קישר פעם נוספת בין הרכש הצבאי ובין המגבלות על אופן הפעלת הכוח של צה"ל. הוא טען כי

¹⁸ שם, שם.

¹⁹ שם, שם.

²⁰ שם, שם.

²¹ שם, שם.

²² א"צ, 5/12/1975, "דברי דוד אלעזר בדיון מטכ"ל", 9, 16 ו-23 בפברואר 1970.

²³ שם, "דברי מרדכי גור בדיון מטכ"ל", 2 במרץ 1970.

²⁴ שם, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 2 במרץ 1970.

הממשל האמריקאי מפעיל מגבלות גדולות על הפעלתו של חיל האוויר ומבקש להימנע מהסלמה בחזיתות, וזאת כאשר ברקע הגעה נוספת של פנטומים: "נתבקשנו לצאת לחופשה".²⁵ הרמטכ"ל חיים בר לב, חזר והדגיש פעם נוספת את רצונה של ישראל בהמשך הסטטוס קוו. לטענתו, את הסכסוך עם הערבים לא ניתן לסיים באמצעים צבאיים, אלא רק בדרך פוליטית. ישנם סכסוכים שאין להם למעשה פתרון צבאי – ישראל איננה יכולה בדרכים צבאיות להביא לסיום הסכסוך.²⁶ הוא טען כי אם ימשכו הפעולות של הפת"ח, יש לנהל פשיטות ממוכנות אל מעבר לגבול הלבנון, מבלי להחזיק בשטח, לטהר את האזור ולצאת החוצה. אם גם פעולות אלו לא תמנענה את המשך פעילות הפת"ח, יש להגיע לידי מצב של כיבוש שטח דרום לבנון.²⁷

ב-14 באפריל 1970, דיווח אלעזר כי לאחר שקט יחסי של כחודש, מתעוררת מחדש גזרת לבנון. בשבוע שקדם בוצעו 13 מקרי ירי לעבר ישראל, כולל ירי של שתי קטיושות לעבר קריית שמונה. אהרון יריב דיווח על פגישותיו עם ג'וזף סיסקו, עוזר מזכיר המדינה לענייני המזרח הקרוב ודרום אסיה. בהקשר ישיר לשאלת הפת"ח ולבנון, הדגיש יריב את הלגיטימציה האמריקאית הקיימת לפעולות הישראליות, ולדרך ההתמודדות שבה בחרה ישראל אל מול אתגר הפת"ח.²⁸

מבצע "קלחת 2", 15 במאי 1970

ב-6, 7 וב-9 במאי הופגזה²⁹ קריית שמונה ברקטות. כתוצאה מכך נהרגו שלושה אזרחים. מאז ה-1 באפריל ועד 11 במאי 1970 בוצעו משטח לבנון 61 פעולות טרור, ובעשרת הימים שלפני מבצע "קלחת 2" נמנו בישראל שישה הרוגים ושמונה פצועים – רובם אזרחים.

לצה"ל היו מספר תוכניות אופרטיביות שנועדו להתמודד עם בעיית הפת"ח: הראשונה, נקראה "קאוצ'וק" ובמסגרתה היה אמור צה"ל לכבוש את בירות ודרום לבנון, להגיע עד כביש בירות דמשק, להשמיד פח"ע ולהישאר בשטחים שהוא כבש.³⁰ תוכניות נוספות היו מתווה "הקלחות" או בשמן הקודם "קנקנן חדש", כפעולות מוגבלות בשטח לבנון; מבצע "גדיש" כמבצע מונחת ורגלי משולב; ופעולה נוספת שהיא שילוב של פשיטה רגלית ומשוריית.³¹

בסופו של דבר הוחלט להגיב להסלמה בגזרה³² ולבצע את מתווה הקלחות. שלוש תוכניות אופרטיביות במתווה "קלחת" עמדו על הפרק. הראשונה, העצימה ביותר, כללה פשיטה לשטח גיאוגרפי גדול יותר כולל הגעה לחצבאני; השנייה שהייתה הקטנה ביותר, כללה שטח גיאוגרפי מצומצם ביותר; ואופציית הביניים, שבסופו של דבר גם נבחרה – מבצע "קלחת 2" – שכללה כניסה מוגבלת לאזור הפת"ח-חלנד.³³ בפקודת המבצע של "קלחת 2" נכתב כי כוונת הכוחות להשתלט לזמן מוגבל על אזור הפת"ח-חלנד ולבצע טיהורים בגזרה ובכפרים אל-מרי, אל-פחר, שובא וחב'ר'יה. שיטת הפעולה נבחרה כפשיטת יום

²⁵ שם, "דברי משה דיין בדיון מטכ"ל", 11 במרץ 1970.

²⁶ שם, "דברי חיים בר לב בדיון מטכ"ל", 11 במרץ 1970.

²⁷ שם, שם.

²⁸ שם, 6/12/1975, "דברי דוד אלעזר ואהרון יריב בדיון מטכ"ל", 14 באפריל 1970.

²⁹ שם, 1642/922/1975, "מבצע קלחת 2", 26 ביולי 1971.

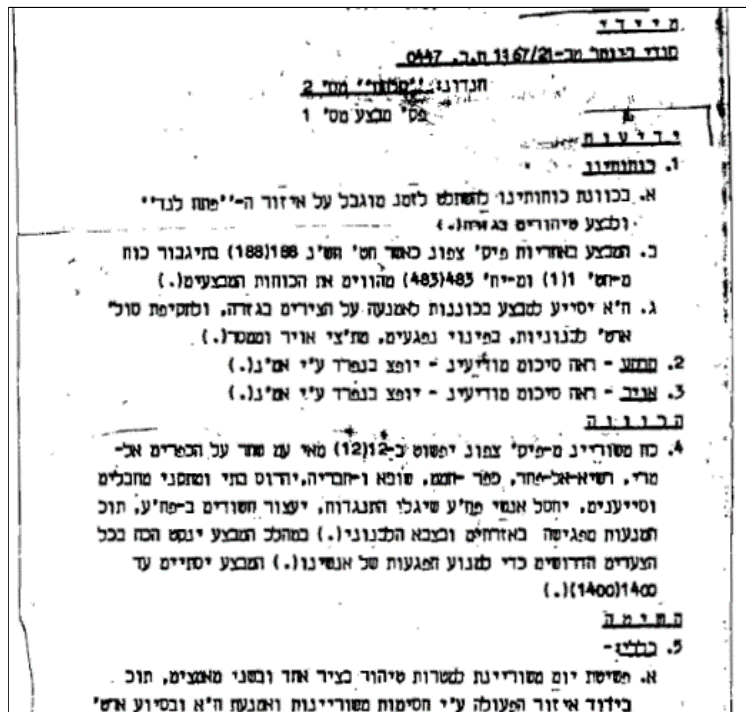
³⁰ שם, 225/441/1973, "קאוצוק – עיקרי תכנון", 29 באוקטובר 1969.

³¹ שם, 1642/922/1975, "מבצע קלחת 2", 26 ביולי 1971.

³² שם, 167/756/1972, "המצב בגבול הלבנון", 14 במאי 1970.

³³ שם, 74/678/1974, "עדות קצין אג"מ 188 רב סרן זיסקינד", אין תאריך; 6/12/1975, "דברי מרדכי גור בדיון מטכ"ל", 18 במאי 1970.

משוריית, בסיוע חיל האוויר לבידוד אזור הפעולה. הכוחות אשר נטלו חלק בפעולה היו חטיבת השריון 188, כוחות גולני וכוחות אגוז והנדסה.³⁴

איור 3 : א"צ, 1974/192/1796, 'קלחת מס' 2- פקודת מבצע מס' 1, 10 בינואר 1970

יום לפני הפעולה הוצגה התוכנית בפני הרמטכ"ל. גור הדגיש את חשיבותה של הפעולה המהירה בשל המגבלות הפוליטיות והמדיניות הרבות ואף שם דגש על אי פגיעה בצבא לבנון ובאזרחים. הרמטכ"ל בר לב ציין את שתי המגבלות המרכזיות של המבצע: הראשונה מדינית - לבנון היא מדינת חסות מערבית ומשטרה פרו-מערבי, וארה"ב לוחצת כי נמנע ככל האפשר מפגיעה באזרחים ובאנשי צבא לבנונים. המגבלה השנייה קשורה יותר לראייה רחבה של תופעת הפת"ח. בר לב הדגיש את הצורך בזהירות ובהימנעות מנפגעים ככול האפשר, ובשל כך את חוסר הרצון להתעקש על "יעדים קשים". הוא הנחה לעשות שימוש נרחב יותר באש מאשר בהסתערות,³⁵:

"לפעולה שתי מגבלות: א. מדינית [...] ב. אי גמירת בעיית הפת"ח ע"י הפעולה, כי אין ביטחון שעם היציאה לא יירו בערב על קריית שמונה".³⁶

סוגיית האבדות הועלתה פעם נוספת בדיון. הצלחתו של המבצע, על פי בר לב, תלויה גם במספר מינימלי של אבדות - גם בצד הישראלי, אולם גם בצד הערבי: "אם לא יהרגו סתם אנשים נוכל לומר

³⁴ שם, 1796/192/1794, "קלחת מס' 2 - פק' מבצע מס' 1", 10 בינואר 1970.

³⁵ מוטה, גור, מצפון ומים, מערכות, 1988, עמ' 82.

³⁶ א"צ, 1796/192/1794, "הצגת תוכניות לאישור הרמטכ"ל", 11 במאי 1970.

שסיימנו".³⁷ סוגיה זו מתקשרת לרצון להימנע מהסלמה היכולה להיגרם אם יגרם לצד השני אבדות רבות מידי. מבחינת הצד הישראלי, סוגיית ההימנעות מאבדות הינה בסיסית, אולם יש לראות אותה בהקשר רחב יותר של ראייה הפעולה כחלק ממערכה רחבה יותר ועל כן רצון להימנע משחיקה עצמית.³⁸ ב-12 במאי החל המבצע. כבר בתחילת המבצע נתקל הכוח בחלקים של תעלת נ"ט ישנה, כנראה ממלחמת העולם השנייה, והתעכב בצורה ניכרת.³⁹ בנוסף, צבא לבנון שהוערך כי לא יתערב ויתנגש עם כוחות צה"ל פתח באש, והכוחות הישראליים נאלצו לפגוע בו בחזרה. הסלמה מסוימת נרשמה כאשר חיל האוויר הסורי התערב אף הוא במבצע וניסה לתקוף את כוחות צה"ל שפעלו על הקרקע. בתגובה הפילו מטוסי צה"ל שני מטוסי מיג סורים, ומטוס שלישי נפגע מאש נ"מ. כתוצאה מהעיכובים, נשארו כוחות צה"ל לילה נוסף בשטח לבנון, ורק בבוקר ה-13 במאי שבו חזרה לארץ. לישראל לא היו הרוגים במבצע, ואילו כ-60 אנשי פת"ח נהרגו ואף מספר אנשי צבא לבנון.⁴⁰

תוצאות המבצע

ב-17 במאי 1970, התקיים תחקיר של הפעולה. בדיון הוצגו השיקולים שהביאו לבחירה במתווה של "קלחת 2", ואופן הפעלת הכוח. גור העלה את צורת הפעלת הטור המשוריין כשיקול חשוב. קיום המבצע ביום, בטור משוריין כבד ואיטי, נועד לגרום למחבלים לברוח עוד טרם היתקלותם עם כוחות צה"ל. גור סיכם את המבצע וטען כי הפעולה לא עומדת בפני עצמה, אלא היא חלק ממכלול רחב הרבה יותר. כלומר, אין הפעולה נמדדת רק בתוצאתה הישירה, אלא היא חלק ממכלול רחב של התמודדות עם תופעת הפת"ח. ההצלחה של המבצע טמונה בעובדה כי הוא שיבש את פעולת הפת"ח והקשה עליו להתבסס בדרום לבנון.⁴¹ סוגיית הנפגעים עלתה אף היא. רמ"ח חיל האוויר הסביר בדיון את ההנחיות שניתנו להם, בייחוד את ההנחיה בנוגע לנפגעים והרצון בצמצום, כאשר הנימוק שעמד מאחוריה היה: "ההבדל בין מלחמה לעימות כזה".⁴²

ב-18 במאי 1970, נערך דיון מסכם של הפעולה. גם בדיון זה הועלתה הטענה כי מטרתו של המבצע הייתה מוגבלת מלכתחילה וכוונה לפגוע בהתבססות של הפת"ח במורדות החרמון, בפגיעה במערכים שלהם ובהשמדת נשק וציוד רב. את המטרות הללו הפעולה השיגה: "איש מאתנו לא העלה על דעתו שזה יגמור את הפח"ע".⁴³ הרמטכ"ל בר לב ציין גם הוא את המדדים להצלחה המסוימת של הפעולה. הוא הדגיש את הפגיעה בסיסי הפת"ח ואת העובדה כי המערך שלהם נפגע באופן קשה. כהוכחה לכך הוא ציין כי הם טרם חזרו לאייש את עמדותיהם ובסיסיהם ואף נמנעו בפתיחה באש לאחר הפעולה.⁴⁴ מעניינת היא נקודת המבט של מקבלי ההחלטות אודות מטרות הפעולה ותוצאותיה. הם ראו

³⁷ שם, "דברי חיים בר לב", 11 במאי 1970.

³⁸ שם, 1642/922/1975.

³⁹ משה, בר כוכבא, "מבצע קלחת 2 – פשיטה משורינת לפת"חלנד", מערכות, 313-312, 1988, עמ' 20.
⁴⁰ א"צ, 1796/192/1974, "סכום מבצע קלחת 2", 24 במאי 1970; בינואר 1971 התפרסמה במערכות כתבה החתומה על ידי "קצין בכיר", שבה הוא מתאר את הרקע לפעולת קלחת 2, את הפעולה עצמה ואת תוצאותיה. ראה: 'קצין בכיר', "הר דוב גב'ל רוס", מערכות, גיליון 212, ינואר 1971, עמ' 2-8. 'הקצין הבכיר' הוא כנראה מרדכי גור – אלוף הפיקוד.

⁴¹ שם, שם, "דברי מרדכי גור בתחקיר מבצע 'קלחת 2'", 17 במאי 1970.

⁴² שם, שם, "רמ"ח חיל האוויר בתחקיר מבצע 'קלחת 2'", 17 במאי 1970.

⁴³ שם, 6/12/1975, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 18 במאי 1970; מוטה גור טען כי: "לא חשבנו שמספר נפגעים רב בקרבם במבצע כלשהוא ישמש מטרה מרכזית ומכרעת", גור, מצפון, עמ' 82.

⁴⁴ שם, שם, "דברי חיים בר לב בדיון מטכ"ל", 18 במאי 1970; כרמית, גיא, בר לב- ביוגרפיה, עם עובד ספריית פועלים, 1998, עמ' 206-207.

"בכיסוח הדשא"⁴⁵ – הפגיעה המסוימת ביכולת האויב להסב נזק לישראל – את מטרות הפעולה. חשוב לציין כי ב 22 במאי 1970 חדרה חוליית מחבלים מלבנון, פתחה באש על אוטובוס ילדים באביבים והרגה 8 ילדים ו 4 מבוגרים. בסיכומם את "קלחת 2", לא ידעו כמובן חברי המטכ"ל, את אשר צופן העתיד ועל כן אירוע טראומתי זה לא התבטא בדיונים.

2. מבצע "קלחת 4" 25 בפברואר 1972 ומבצע "קלחת 4" מורחבת, הלילה שבין ה-16 ל-17 בספטמבר 1972

רקע לתקופה

ב-1 בינואר 1972 התמנה דוד אלעזר לרמטכ"ל. שני אירועים חשובים עמדו ברקע תקופה, ושניהם קשורים דווקא לזירות שאינן הזירה הלבנונית. האירוע הראשון היה הסכם הפסקת האש במלחמת ההתשה עם מצרים שנחתם ב-7 באוגוסט 1970. האירוע השני היה סדרת הפעולות שהתרחשו בירדן בספטמבר 1970 ושזכו לשם "ספטמבר השחור" – גירוש אש"ף ללבנון. סיומה של מלחמת ההתשה אפשרה לישראל להפנות קשב רב לזירה הלבנונית. גירוש אנשי אש"ף, והקמת הפת"ח לנד יצרו לישראל בעיה חדשה-ישנה בגבולה הצפוני.

בזירה הלבנונית, חלחלה ההבנה כי אין לצפות כי המשטר או הצבא הלבנוני יצליחו להתמודד עם הארגון.⁴⁶

הסוגיה הפנים ישראלית המשיכה להיות מרכזית בקרב חברי המטכ"ל. הנקודה המרכזית שעלתה בדיונים הייתה הצורך להצדיק לציבור הישראלי את קיומם של הפעולות צבאיות: "עיקר הכוח שלנו היה בקונצנזוס הלאומי [...] הוויכוח לא היה על מהות אלא על שיטות. ברגע שהיו חילוקי דעות על המטרות, ברגע זה ייהרס הקונצנזוס והזיקה הלאומית [...] הוויכוח היה לא על המטרה אלא על השיטה".⁴⁷

⁴⁵ אפרים ענבר ואיתן שמיר, "כיסוח הדשא – האסטרטגיה של ישראל להתמודדות עם סכסוכים מתמשכים בלתי פתורים", מרכז בגין סאדאת למחקרים אסטרטגיים, רמת גן, 2013.

⁴⁶ א"צ, 14-12/1975, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 24 בינואר 1972.

⁴⁷ שם, 14/12/1975, "דברי ישראל טל בדיון מטכ"ל", 10 בינואר 1972; רחבעם זאבי הטיל חלק מן האחריות לערעור בצדקת הדרך' על אנשי האקדמיה הישראלית שלטענתו, חיברו מחקרים על פעולות התגמול שפגעו בנוער: "הם קוראים דברים שמכניסים לליבם את סימני השאלה בצדקת הנקודות שלנו והספיקות שלהם מתחילים בפעולות התגמול. שני גאונים עשו על זה מחקר ואמרו שזה היה משחק של פוליטיקאים" "דברי רחבעם זאבי בדיון מטכ"ל", 10 בינואר 1972. זאבי התכוון כנראה למחקרם של אהרונסון והורוביץ אודות הפונקציות הלטנטיות של פעולות התגמול. ראה: שלמה אהרונסון ו דן הורוביץ, "האסטרטגיה של תגמול מבוקר- הדוגמא הישראלית", מדינה וממשל, גיליון 1, 1972, עמ' 77-99.

מבצע "קלחת 4" 25 בפברואר 1972:

"אשר לפח"ע [...] זו צרה צרורה [...] הפח"ע לא ייעלמו כל כך בקלות".⁴⁸

לבנון הפכה להיות הזירה המרכזית שממנה פעל הפת"ח. דצמבר 1971 היה החודש השקט ביותר מבחינת הפח"ע מאז אוקטובר 1967.⁴⁹ אולם, החל מינואר 1972, חלה עליה בפעילות הפת"ח כנגד ישראל, והיא החלה בפעילות התקפית כנגד הארגון.⁵⁰ פעילות הפת"ח מדרום לבנון לא פסקה אלא התגברה,⁵¹ ובעקבות כך קיבל צה"ל אישור לבצע את מבצע "קלחת 4" ב-25 בפברואר 1972, המורכב מכמה פעולות. במסגרת פעולה זו תקפו את הכפר יוטא וקוק מן האוויר – מבצע "חומת סין"; פשטו על עינטה – מבצע "קלחת 4 מוקטנת"; פרצו דרכים בהר דוב – "דרך צלחה"; ופשטו על חמם, ראשיה, חבריה ונבטיה.⁵²

ב-9 במרץ 1972 התקיים כנס ספ"כ שדן במבצע "קלחת 4". מפקד פיקוד הצפון, מוטה גור, הדגיש מספר מאפיינים של הפעולה שמטרתה הייתה פגיעה במחבלים עצמם, בבסיסיהם ובמחסני הנשק שלהם. הבחירה באופן הפעלת הכוח – טור שריון לאור יום, איטי, ללא גורם הפתעה וללא הנחתות בעורף – לא הייתה מקרית. גור טען כי ישראל רגישה מאוד לנפגעים, ועל כן מספר האנשים שלקחו חלק בפעולה הוגבל למינימום מתוך רצון שמירב הלוחמים ינעו בכלים משוריינים ולא חשופים. גם העובדה כי לא בוצעו הנחתות ממסוקים ולא נחסמו דרכי הבריחה של המחבלים סייעה לצמצום הנפגעים הישראלים. במקרה של צליפות אויב על הכוח, ההנחיה הייתה לא להסתער, ואם אי אפשר להפעיל ארטילריה, אז יש לנתק מגע ולא להסתער:

"אנחנו רגישים מאוד לנפגעים [...] שקול הסיכוי של הריגת מספר גדול יותר של מחבלים כנגד הסיכון של יותר נפגעים מצדנו, תשובתי היא שלילית באורח חד משמעי, כאשר מדובר במבצע שהרווח שלו שולי בלבד".⁵³

בדברי הסיכום של הפעולה חזק אלעזר את דבריו של גור בנוגע למטרות הפעולה ולאופייה. אלעזר טען כי מטרתה הייתה בראש ובראשונה פגיעה במחבלים עצמם – הם היעד העיקרי. בנוגע לאופי הפעולה – טור משוריין ביום, ללא הנחתות בעורף – חזק אלעזר פעם נוספת את דברי גור והדגיש את הרגישות הישראלית לנפגעים ואת העובדה כי: "זו איננה שיטה להרוג הרבה מחבלים".⁵⁴ בהמשך, חזר אלעזר ודן, במאפייני הפעולה:

אילו הייתה סיבה ליטול סיכון היינו חושבים על פעולה מסוג אחר [...] אני מעדיף פעולה שנגמרת עם 100 הרוגים שלהם ולנו אף אחד הרוג אחד, מאשר פעולה שנגמרת עם 130 הרוגים שלהם ולנו שניים שלושה הרוגים. זוהי בהחלט אופציה פתוחה, אבל לא ראינו בה צורך הפעם.⁵⁵

בסיכום הפגישה ציין אלעזר כי הוא מרוצה מהתוצאות הצבאיות של הפעולה, בעיקר מסוגיית הלגיטימציה:

⁴⁸ שם, שם, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 10 בינואר 1972.

⁴⁹ שם, שם.

⁵⁰ שם, שם, "דברי דוד אלעזר בדיון מטכ"ל", 10 בינואר 1972.

⁵¹ שם, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 28 בפברואר 1972.

⁵² שם, 95/442/1973, "קלחת 4 מוקטנת", 24 בפברואר 1972; "דרך צלחה – דוח ראשוני", 24 בפברואר 1972; "דברי דוד אלעזר בדיון מטכ"ל", 24 בינואר 1972.

⁵³ שם, 31/46/1980, "דברי מרדכי גור בכנס ספ"כ", 9 במרץ 1972.

⁵⁴ שם, שם, "דברי דוד אלעזר בכנס ספ"כ", 9 במרץ 1972.

⁵⁵ שם, שם.

"איננו יכולים להכות 'אאוט אוף די בלו'. יש מגבלות מדיניות [...] אני מדבר על תהליך, שבו יש כל פעם לתרום תרומה ולהכניס מכה אני מייחס חשיבות לפעולה הזאת [...] באותו תהליך שבו אנו פועלים לארגעת הגבולות, לפגיעה בארגוני המחבלים [...] זה זמן שלנו להכות, להשתיק ולהרגיע".⁵⁶

הקלה מסוימת נרשמה בפעילות הפת"ח בתקופה שבין פברואר 1972 – מבצע "קלחת 4" – לבין הבחירות בלבנון במאי 1972, אולם לא לאורך זמן. ב-8 במאי נחטף מטוס סבנה על ידי מחבלים מארגון "ספטמבר השחור"; ב-30 במאי פתחו חברי חוליה של "הצבא האדום היפני" בירי בנמל תעופה לוד ורצחו 24 אנשים וביולי שוגרו קטיושות לעבר חצור. התגובה הצה"לית התבצעה באמצעות תקיפות של חיל האוויר וחטיפה של קצינים סורים בלבנון – "מבצע ארגז" – על מנת להחליפם בשבויים הישראליים.⁵⁷ ב-26 ביוני 1972, נערך דיון מטכ"ל. אלעזר סיכם את חלקו הראשון ואמר כי אם תימשך פעילות המחבלים, יש ללכת בדרך של הסלמה ולהיכנס לשטח לבנון לפרק זמן קצר של יומיים או שלושה, לטהר את השטח ולצאת.⁵⁸ באותו הדיון הציג ישראל טל את הערכת המצב של אג"ם. הוא טען כי אל מול מדינות ערב, בשל התנאים המדיניים הנוכחיים, לא קיימת הכרעה אסטרטגית.⁵⁹ בדיון ההמשך להערכת המצב של אג"ם, יוחד חלק מרכזי לדיון אודות הפח"ע. אלעזר פתח והצהיר כי לדעתו לא ניתן ולא צריך לכבוש שטח בלבנון כחלק מן המענה לבעיית הפת"ח. כיבוש שכזה יסבך אותנו עם המערכת הבינלאומית ובעיקר עם ארה"ב. הוא איננו אפשרי, יגרום לסנקציות כנגדנו ויצור נזק רב.⁶⁰

מבצע "קלחת 4" מורחבת, הלילה שבין ה-16 ל-17 בספטמבר 1972

בלילה שבין ה-5 ל-6 בספטמבר 1972, חדרו מחבלים מארגון "ספטמבר השחור" לכפר האולימפי במינכן, ולאחר כיממה רצחו 11 ספורטאים, מאמנים ושופטים, חברי המשלחת הישראלית לאולימפיאדה. כתגובה על מינכן ועל פיגוע שבו נהרג חייל צה"ל תקפו מטוסי חיל האוויר שלוש מטרות מחבלים, שתיים בסוריה ואחת בדרום לבנון. בדיון העוקב את הפעולה אמר הרמטכ"ל אלעזר כי הוא הציע לממשלה להגיב לפעילות הטרור ולפתוח במלחמה יזומה כנגד המחבלים. זאת לא יעשה באמצעות פעולת תגמול, אלא באמצעות פעולה רצופה, גם כתגמול על מינכן, וממנה להגיע לידי מלחמה. בסופו של דבר לא אישרה הממשלה את המתווה הרחב שאותו הציע אלעזר, והפעולה הנבחרת צומצמה בצורה משמעותית וזאת בשל החשש לפגיעה רחבה באזרחים. את המשך הדיון ייחד אלעזר למתווה האסטרטגי-אופרטיבי של המאבק במחבלים. הוא הדגיש כי באופן כללי אין ספק שיש לקיים מאבק יזום ורציף ויש "להרוג אותם והרבה בכל מקום".⁶¹ אולם אלעזר טען דבר נוסף וחשוב: הוא העריך כי באקט אחד לא ניתן יהיה לסיים את המערכה האסטרטגית – אופרטיבית של ישראל כנגד המחבלים. כיבוש בירות לא יפתור את בעיית הפת"ח. למעשה, דרך הפעולה האפשרית, לטעמו, בנויה על פעולות רבות, קטנות יחסית, אשר ביחד מייצרות תועלת גדולה. לא מהלך אחד מכריע, אלא כמה

⁵⁶ שם, שם.

⁵⁷ שם, 16/12/1975, "דברי מוטה גור בדיון מטכ"ל", 26 ביוני 1972.

⁵⁸ שם, 16/12/1975, "דברי דוד אלעזר בדיון מטכ"ל", 26 ביוני 1972.

⁵⁹ שם, "דברי ישראל טל בדיון מטכ"ל", 26 ביוני 1972; בדיון המשך, ב-10 ביולי 1972, הציע אריאל שרון, מפקד פיקוד הדרום, דרך פעולה שונה. הוא הציע לייצר חיץ בדרום לבנון – חיץ ביטחוני בתיאום עם ארה"ב ולבנון – שבו ישהו כוחות צה"ל ואילו מבחינה מוניציפלית ואזרחית ימשיכו הלבנונים לנהל את חייהם.

⁶⁰ שם, 16/12/1975, "דברי דוד אלעזר בדיון מטכ"ל", 31 ביולי 1972.

⁶¹ שם, 18/12/1975, "דברי דוד אלעזר בדיון מטכ"ל", 11 בספטמבר 1972.

וכמה מהלכים שהשילוב ביניהם, החיבור ביניהם, הוא היוצר את ההשפעה הגדולה על המחבלים ואף על המדינות המעורבות:

אני אישית אינני מאמין באקט אופרטיבי אסטרטגי אחד שבו תסתיים המלחמה. לו האמנתי שכיבוש ביירות יגמור את המלחמה הייתי מציע זאת. אני חושב שהדרך היא דרך של הצבר אפקטים בהתמדה להכביד על המדינות השכנות ולעשות זאת בלתי נסבל.⁶²

בסוף ספטמבר 1972 נתקל מארב צה"לי בלבנון בחוליית מחבלים. שני חיילי צה"ל נהרגו. בתגובה לפעולה זו ובהמשך לטבח מינכן, אישר הדרג המדיני לצה"ל לפעול בדרום לבנון – מבצע "קלחת 4 מורחבת".⁶³

כפי שהצגנו במסגרת הדיון במבצע "קלחת 2", קיימות היו בצה"ל מספר תוכניות אופרטיביות להתמודדות עם הפת"ח בגזרת לבנון.⁶⁴ תוכננו מספר "קלחות" – כל אחת מהן שונה מהשנייה בעצימותה, בגזרת פעילותה ובכוחות המשתתפים בה. הן הוגדרו כ: "מבצעים מוגבלים בשטח לבנון שיבוצעו עקב התגברות הפח"ע וכאשר יהיה צורך להרחיק את בסיסיו מהגבול הישראלי תוך הנעת המשטר הלבנוני למאמץ עליון למניעת פעילות המחבלים משטחם ובשטחה".⁶⁵

⁶² שם, שם.
⁶³ שם, "דברי יונה אפרת בדיון מטכ"ל", 25 בספטמבר 1972; בעקבות ההסלמה גם בגזרה הסורית נכתב "הרקע בשל למכה גם בלי מינכן", 193/235/1974, "ראשי פרקים לסקירה בוועדת חוץ וביטחון", 21 בספטמבר 1972.
⁶⁴ 225/441/1973, "קאוצ'וק – עיקרי תכנון", 29 באוקטובר 1969.
⁶⁵ שם, 7/85/1976, "קלחות", 5 ביולי 1972.

אלטרנטיבה טובה יותר. דיין אף הרחיב את נקודת המבט שלו מעבר לפעולה הנקודתית. הוא הבין כי לא ניתן יהיה לפתור את בעיית הפת"ח, ובעצם מציע להתייחס אליה כבעיה שנצטרך לחיות אתה: עם לבנון [...] לא תהיה אלטרנטיבה יותר טובה מאשר מדי פעם לטפל מעבר לגבול... יש במצב הזה גם יתרון שאת הבעיה הפלשתינאית מחזקים מעבר לגבול. אני לא מדבר על הטרור [הטעות במקור – הטרור]. שישבו בפתח לאנד. את הבעיה הפלשתינאית

חלק שלישי: "בין אתגר הפת"ח לאתגרי ההווה והעתיד"

סיכום ומסקנות

אסטרטגיית ההתשה 1970-1972

לטעמנו, בשנים הללו, ובפעולות הלו, באה לידי ביטוי אסטרטגיית ההתשה הישראלית לגזרת לבנון. ישראל היא הגורם החזק, בעלת המשאבים ואורח הנשימה הלוגיסטי והאופרטיבי אל מול ארגון הפת"ח והיא פעלה בצורה התואמת את יתרונותיה ואת מגבלותיה – כי אילו הייתה ישראל "באמת" חזקה – כדוגמת ארה"ב או רוסיה – היא הייתה יכולה, לפחות תיאורטית, לפעול ללא המגבלות המוסריות והמשפטיות הקיימות עליה כיום. פעולת הרוסים במהלך מלחמות צ'צ'ניה הראשונה 1994-1996 והשנייה 1999-2009, הם דוגמא ללחימה כמעט ללא מגבלות.⁷⁰

כיצד באה לידי ביטוי אסטרטגיית ההתשה הישראלית?:

ראשית, מרכיב הזמן משמעותי. ישראל ראתה בפעולות "קלחת 2", "קלחת 4" ו"קלחת 4 מורחבת" חלק משרשרת ארוכה של פעולות שמטרתן לפגוע בפת"ח, וחשיבותם של המבצעים לא התמצתה בפגיעה הנקודתית בבסיסי הפת"ח, אלא בהיותם חלק ממערכה גדולה יותר שתוצאותיה נמדדות לאורך זמן נרחב ופעמים רבות הן הדרגתיות ומתונות. במרכיב זה חשוב גם להוסיף את יכולת הספיגה הישראלית. העובדה כי ישראל יכלה בשנים הללו להכיל את הנזק שנגרם מפעולות הפת"ח (בעיקר החברה הישראלית), אפשרה למקבלי ההחלטות לאמץ גישה הדרגתית זו.

שנית, מרכיב הכוונות מתקשר באופן ישיר למרכיב הזמן. למרות שבפעולות הללו ישנה פגיעה במרכיב היכולות – בסיסי מחבלים, תשתיות, אספקה, מרכיב אנושי – הייתה הבנה כי אין ביכולתה של ישראל לפתור את הבעיה. ההתשה במבצעים אלו באה לידי ביטוי ביצירת רצף של מבצעים המסמלים נחישות ישראלית, כאשר הכוונה הייתה לפגוע גם במרכיב הכוונות – במוטיבציה של הפת"ח לפגוע בישראל ולייאש את הארגון מדרך פעולתו, או לכל הפחות לצמצם את עצימות הפעילות לרמה נמוכה יותר, הנסבלת על ידי ישראל.

שלישית, שררה הבנה אחרת למשמעות הנפגעים ולשחיקה העצמית. בניגוד לשנות ה-50, שנותיו של דיין כרמטכ"ל, שבהן: "היו לך למעלה מ-50 אחוזים נפגעים – ואם לא – מדוע נסוגות?",⁷¹ ניתנה הנחיה שונה שהעידה על תפיסה שונה: "הורינו לכוח לתת עשן, לעזוב את השטח, הנחתנו עליו ארטילריה [...] לא השתמשנו באמצעי הבדוק ביותר: לקום ולהסתער".⁷²

הנחיה שונה זו הגיעה מתוך הבנה כי המציאות שונה וההקשר שונה. במערכה התשתית, שהיא ארוכה יותר והשגת היעדים היא תהליך איטי המורכב מרצף של מבצעים אינך מעוניין בשחיקה עצמית, ועל כן באיזון שבין השלמת המשימה וכמות הנפגעים, פעמים רבות גוברת הזהירות על הנחישות.⁷³

⁷⁰ על הלחימה הרוסית במלחמת צ'צ'ניה הראשונה ראה: יגיל הנקין, ננצח או שניעלם – תולדות מלחמת צ'צ'ניה הראשונה 1994-1996, מערכות, 2007; תיאור של ההפצצות הרוסיות בפצצות דלק אוויר את האוכלוסיה האזרחית הצצנית במלחמה השנייה ראה: "יגיל הנקין, "צ'צ'ניה, את מי זה מעניין", הארץ, 9 בפברואר 2004.

⁷¹ משה דיין, "פעולות צבאיות בימי שלום", מערכות, כרך ל"ג, 1958, עמ' 58; ראה גם: משה דיין, אבני דרך, תל אביב, עידנים ודביר, 1976, עמ' 113.

⁷² א"צ, 31/46/1980, "דברי מרדכי גור בכנס ספ"כ", 9 במרץ 1972.

⁷³ ההתשה לא הייתה הגורם היחיד להנחיה זו. בשנות ה-50, הנחיותיו של דיין נבעו מנטישת משימות ללא הצדקה. כעת, בשנות ה-70, לא היה זה כנראה מרכיב דומיננטי, ועל כן אין צורך בהנחיות "קיצוניות" כאלו.

שתי נקודות אחרונות, אשר אינן שייכות ישירות לאסטרטגיית ההתשה, אולם הן עולות באופן בולט במהלך הדיונים, הן החשיבות הגדולה של הלגיטימציה הפנימית – של החברה הישראלית – לפעולות הצבאיות. כל פעולה נמדדת לא רק מהבחינה המקצועית הצבאית, אלא גם, ואולי בעיקר, כיצד היא תיתפס על ידי החברה בישראל, וזאת בשל הרגישות לאבדות, בוודאי בפעולות שאינן מלחמה. הנקודה השנייה קשורה לעובדה כי מטרתן הנוספת של "הפעולות הקטנות" הללו, הן השגת לגיטימציה מארה"ב (ומהחברה הישראלית) לפעולה גדולה יותר בהמשך, מתוך הבנה לחשיבותה של האחרונה.⁷⁴ למעשה, המסקנה המתבקשת מניתוח התוצאות, נוגעת לתקפות הזמנית של הגיון אסטרטגיית ההתשה. הכוונה היא להקשר ולמציאות שמולה אסטרטגיה זו נבנתה, וליכולתה להתאימה לאתגר הקיים. כאשר משנה 'הצד השני' את מאפייני פעולתו, נשמטת הקרקע מתחת הגיונו של המענה. למשל, ההצלחה היחסית של פעולות "קלחת" למנוע את התבססותו של הפת"ח בדרום לבנון ולהוריד את מספר ההרוגים האזרחים בתחילת שנות ה-70,⁷⁵ ספגה מכה חמורה בעקבות הטבח במעלות ב-15 במאי 1974 שבו נרצחו 22 תלמידי בית ספר. גם בעקבות זאת לא שינתה ישראל את דרך פעולתה. השינוי הגדול דווקא התרחש 'בצד השני של הגבעה', בדרך הפעולה של אנשי הפת"ח, והיה המעבר לירי מנגד – בעיקר תותחים וקטיושות ולדרך פעולה זו המענה הישראלי של התשה כבר לא היה הולם מספיק. מבצע "ליטני" ב-1978, ובצורה בולטת יותר, 10 ימי ההתשה ב-1981, שבמהלכם נורו כ-1200 קטיושות לעבר קריית שמונה וצפון ישראל, 'הפילו את האסימון' בקרב מקבלי ההחלטות כי דרך הפעולה הקודמת איננה מספקת מענה לאתגר החדש – וחסולו של אש"ף בכל לבנון היה המטרה החדשה.

מבט אל עבר אתגרי ההווה והעתיד

מדוע אם כן יש לבחון, בראייה של אתגריה הנוכחיים והעתידיים של ישראל, את התועלת באסטרטגיית ההתשה?:

ראשית, נטען כי השינוי ביחסי הכוחות הכמותיים, מאפשר לישראל לנצל את יתרונותיה בתחום הזה אל מול הארגונים. ישראל היא השחקן החזק מבחינה צבאית, המבוסס מבחינה כלכלית ובעל היכולת לנהל מאמצי לחימה ארוכים יותר, בשל יכולות אספקה, כוח אדם ובוודאי עוצמת אש וטכנולוגיה.⁷⁶ כאשר התמודדה ישראל עם צבאות ערב, היא הייתה מצויה בנחיתות כמותית עצומה – לערבים הייתה עליונות בכוח אדם, במשאבים, בחומר, בשטח ובאפשרות ליהנות ממסגרת רחבה יותר של תמיכה מדינית.⁷⁷ בפרק זמן זה התמודדה ישראל גם אל מול הארגונים – הפדאיונים, הפת"ח ואש"ף, שמולם דווקא הייתה ישראל מצויה ביתרון כמותי אשר נבלע מעט בתוך מכלול הכוח הערבי הסדיר. נתוני יסוד אלו הפערו הכמותי עם הערבים החלו משתנים. מהסכם השלום עם מצרים, דרך מלחמת לבנון הראשונה ועד לחיסול האיום מן החזית המזרחית ומלחמת האזרחים בסוריה, הביאו לתמורות חיוביות מבחינתה של ישראל בסוגיית הכמות, וכיום מצוי צה"ל ביתרון כמותי על הארגונים שאיתם הוא מתמודד, ובמידה

⁷⁴ אין להסיק מכך כי ישראל מבקשת מלחמה, אלא להראות כי ניסיון "בקטן", זה לא פתר את האתגר הביטחוני, ועל כן יש לנו לגיטימציה לפעול באופן נרחב יותר.

⁷⁵ Ohad Leslau, *The Evolution of the Israeli Strategy against the PLO in Lebanon 1968-1982*, presentation, 2016, pp. 15.

⁷⁶ גבריאל בן-דור, "דיון פתוח – יום עיון", בתוך: אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי, המרכז לחקר הביטחון הלאומי והמכללה לביטחון לאומי, גיליון מס' 4, מרץ 2003, עמ' 158; שמואל ניר, "בשולי יום העיון: ההוגעה ומבחן ההסתגלות", בתוך: אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי, המרכז לחקר הביטחון הלאומי והמכללה לביטחון לאומי, גיליון מס' 4, מרץ 2003, עמ' 171.

⁷⁷ ישראל טל, בטחון לאומי – מעטים מול רבים, תל אביב, דביר, 1996, עמ' 50, 70.

מסוימת גם על צבאות ערב.⁷⁸ צה"ל יכול לנצל נקודת עוצמה זו ולנהל בצורה חכמה מערכה התשתית ארוכה יחסית, המכוונת לנקודת החולשה הזאת אצל הארגונים.

שנית, ראוי להתייחס לשינוי במושג "איום קיומי" כמשפיע לחיוב על מצבה של ישראל ועל הנכונות לבחור באסטרטגיה של התשה. אם בעבר אל מול צבאות ערב היה איום קיומי, אזי כיום, בעקבות השינויים שציינו קודם, איום כזה איננו מסתמן באופק.⁷⁹ כאשר היה קיים איום כזה, למשל ערב מלחמת ששת הימים, לא ניתן היה לבחור באסטרטגיה של התשה כי "החרב הייתה על הצוואר" ועל כן היו צריכים לפעול אחרת – הכרעה מהירה וקצרה בזמן. כיום, למעט הגרעין האיראני, לא מסתמן איום קיומי כזה, בוודאי לא מן הארגונים. היכולת של ישראל לבחור באסטרטגיה של התשה קשורה ביכולתה להימנע מהתמודדות ישירה הכורכת בחובה נפגעים רבים ופגיעות נרחבות בשל היעדר איום המחייב הסרה מיידית, ועם זאת עדיין לשמור על האינטרסים החיוניים לה באמצעות פגיעה מצטברת ביריב.⁸⁰ נקודה שלישית וחשובה, המובילה לבחירה באסטרטגיה של התשה, קשורה בטענה כי דווקא ישראל מפגינה יכולת התמודדות מרשימה במערכות ארוכות בעלות אופי התשתי, בעיקר ביחס לשני מדדים – חוסן חברתי לאומי וכלכלה. טענה זו 'בזכות' ישראל קשורה בהפרכתן של שתי "אגדות עם": הראשונה נוגעת לחוסר היכולת של חברות דמוקרטיות להתמודד עם מלחמות התשה בשל הפגיעה הכלכלית והפגיעה בחוסן החברתי; השנייה קשורה ליכולת הספיגה הרחבה של חברות עולם שלישי ולטענה כי חברות אלו תמיד יצאו מנצחות מעימותים אלו.

ביחס לטענה הראשונה, חברות מערביות ודמוקרטיות הוכיחו כושר עמידות יוצא מגדר הרגיל, לאורך זמן, כאשר המטרות שהן נאבקו עליהן היו בעיניהן הכרחיות ומוצדקות. מספיקה הסתכלות על התמודדותה של ישראל עם מלחמת ההתשה⁸¹ או עם 100 שנות סכסוך כדי להבין זאת.⁸² אם בוחנים גם את המדדים האובייקטיביים מעימותיה האחרונים של ישראל, כגון כלכלה וחוסן לאומי וחברתי,⁸³ מתגלה העובדה כי למרות קיומם של מערכות צבאיות ארוכות למדי, חלקן בעלות מאפיינים התשתיים, מגלה ישראל עמידות כלכלית מרשימה, ואולי חשוב אף יותר, מגלה חוסן לאומי וחברתי מרשים המתבטא בעיקר ביכולת החזרה לשגרה לאחר תום הלחימה.⁸⁴ בתוך טענה זו שלנו מובלעות שתי הנחות נוספות: הראשונה, היא כי בניגוד לראייה כי על ישראל לקיים מערכות או עימותים קצרי משך בשל חוסר יכולתה לקיים מאמץ משקי, חברתי, כלכלי וצבאי לאורך זמן, מתגלה כי העימותים האחרונים דווקא ארכו זמן ממושך מאוד, ועדיין השכילה ישראל לעמוד בהם בהצלחה, וללא פגיעה משמעותית בחברתה או

⁷⁸ מאיר פינקל ויניב פרידמן, "שבעה עשורים ליתרון האיכותי של צה"ל השתנות התפיסה לגבי מהות היתרון האיכותי של צה"ל על אביב, השתנות היתרון האיכותי בפועל וכיוונים לעתיד", בין הקטבים, גיליון 8, דצמבר, 2016, עמ' 43-44. חשוב להדגיש כי צה"ל מצוי ביתרון על כל אחד מן הארגונים בנפרד (למעט כנראה מערכים מסוימים), אולם בהינתן מצב של ברית או של קואליציה של יריביה של ישראל, ישתנה מצב זה לרעתנו.
⁷⁹ למעט איום הגרעין האיראני.

⁸⁰ ש', "התשה – אסטרטגיה נוספת להשגת ניצחון", **מערכות**, פברואר 2011, עמ' 13.

⁸¹ דן שיפטן, התשה – האסטרטגיה המדינית של מצרים הנאצרית בעקבות מלחמת 1967, תל אביב, מערכות, 1989, עמ' 396, 400-401, 403.

⁸² דן שיפטן, "יובל שנים של מלחמות התשה – הלקח המצטבר של הניסיון הישראלי", בתוך: אסטרטגיית התשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי, המרכז לחקר הביטחון הלאומי והמכללה לביטחון לאומי, גיליון מס' 4, מרץ 2003, עמ' 37-40.

⁸³ פנחס יחזקאלי, חוסן לאומי, מאי 2014.

⁸⁴ ראובן גל, "החוסן החברתי הלאומי", מצגת לכנס הרצליה – חוסן חברתי לאומי, דצמבר 2003, שקופית 8, 16-20; מאיר אלתרן, ציפי ישראלי, כרמית פדן ואלכס אלטשולר, "חוסן חברתי בעוטף עזה במבצע 'צוק איתן', צבא ואסטרטגיה, כרך 7, גיליון 2, ספטמבר 2015, עמ' 18; ערן ישיב, "צוק איתן סיכום כלכלי", בתוך: עורכים ענת קורץ ושלמה ברום, 'צוק איתן' – השלכות ולקחים, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל אביב, 2014, עמ' 127-129; ש', התשה, עמ' 7-8.

בכלכלתה.⁸⁵ ההנחה הנוספת שגרסה כי המערכת הבינלאומית לא תאפשר לישראל מערכות ארוכות, התבררה באותו הקשר כלא מדויקת, ודווקא אותה מערכת אפשרה לישראל פרק זמן ארוך לממש את יעדיה בעימות.⁸⁶

בנוגע לטענה השנייה, יכולת הספיגה הרחבה של חברות עולם שלישי, גם היא מתגלה כמיתוס יותר מאשר מציאות – ניסיון העבר מוכיח כי פעולותיה של ישראל הביאו פעמים רבות, אם נוהלו נכון, דווקא לירידה בפעולותיהם של הערבים.⁸⁷ ואם נתרומם מעט מעל לרמה הצבאית בלבד, נוכל אף לומר כי דווקא ישראל היא המצליחה להתקרב ולעמוד במימוש יעדיה הלאומיים, ואילו אויביה הערבים – הארגונים ואף המדינות – רחוקים מזה שנות אור.⁸⁸

הנקודה הרביעית והאחרונה, המובילה לבחירה באסטרטגיית התשתית קשורה לסוגיה פנים ישראלית פנימית וללגיטימציה בינלאומית. מבחינת הסוגיה הפנים ישראלית, בעימות במסגרת אסטרטגיה התשתית, מאחר וישנה ירידה חדה בנפגעים בקרב הכוחות הלוחמים⁸⁹ – וזאת בשל צמצם המגע הישיר עם כוחות האויב – קל יותר ל"שווקה" למקבלי ההחלטות המדיניים, ולהם לאמץ אותה כאסטרטגית הפעולה. בנוסף לכך, המגבלות הרבות הקיימות על אופן פעולה שכזה – מחשש להסלמה – הופכות אותו אטרקטיבי כפליים לבחירה בקרב הדרג הפוליטי.⁹⁰

מבחינת לגיטימציה בינלאומית, הנקודה המרכזית מצויה בעובדה כי מאחר שהלחימה מצויה על 'אש קטנה' ובמרבית המקרים ישראל היא הצד המגיב, פעילותה של ישראל תעורר פחות התנגדות במערכת הבינלאומית, פחות ניסיונות התערבות בינלאומיים, ואף תאפשר, במסגרת המגבלות והאילוצים המדיניים, חופש פעולה נרחב יחסית.⁹¹

לסיכומו של מאמר זה נאמר, כי אסטרטגיה התשתית איננה מענה הולם וראוי לכלל אתגריה של ישראל. במקרה של עימות רחב ממדים, עם ירי שוטף על העורף, או כמות נפגעים ישראלית גבוהה למן תחילת העימות, הרי שגישה איטית, ארוכה ופחות "פיזית" איננה המענה הנכון, ופעולות מהירות, עוצמתיות וקצרות זמן יחסית הן התפיסה הנכונה. אולם, בשעה שהאתגר הוא שונה ממה שתואר, אזי הכרה של המסגרת התיאורטית של התשה, של מקרי המבחן - על הצלחותיהם וכישלונותיהם - יכולה להביא לידי גיבושה של אסטרטגיית העונה לאתגרי ישראל.

⁸⁵ שם, שם; אמ"ץ-תו"ד, מרכז דדו, תחקיר מבצע 'צוק איתן', עמ' 39-44 : לבנון השנייה נמשכה 32 ימים, 'עופרת יצוקה' 32 ימים, 'צוק איתן' נמשך 52 ימים; עפר שלח, האומץ לנצח – מדיניות ביטחון לישראל, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, תל אביב, 2015, 97-100.

⁸⁶ למשל: "גיבוי מהאיחוד האירופאי: פעולת צה"ל – הגנתית", Nrg, 3 בינואר 2009; "Diplomats fail to urge immediate ceasefire", The Guardian, July 26, 2006.

⁸⁷ ענבר ואיתן, כיסוח הדשא, עמ' 13.

⁸⁸ שיפטן, "יובל שנים של מלחמות התשה", עמ' 39-40.

⁸⁹ ש, התשה, עמ' 8-9. במקרים מסוימים, ישנה במקביל עליה בנפגעים אזרחיים, אולם בסך הכול קיימת ירידה במספר ההרוגים.

⁹⁰ אבי קובר, "ההתשה במלחמות המודרניות והפוסט מודרניות" בתוך: אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי, המרכז לחקר הביטחון הלאומי והמכללה לביטחון לאומי, גיליון מס' 4, מרץ 2003, עמ' 20-21.

⁹¹ ראיון עם ד"ר עדו הכט, גלילות, דצמבר 2016.

מקורות

פרסומים רשמיים בעברית

המטה הכללי-עקד כללי, אג"ם תוה"ד, מילון למונחי תו"ל, 1996.

אמ"ץ-תוה"ד, מרכז דדו, תחקיר מבצע 'צוק איתן' כמבצע בהגיון הרתעה והכלים למימוש, 21 באוקטובר, 2014.

עיתונים ואתרי חדשות

הארץ

Nrg

The Guardian

פרסומים רשמיים באנגלית

Leslau, Ohad. The Evolution of the Israeli Strategy against the PLO in Lebanon 1968-1982, presentation, 2016

מקורות ראשוניים בעברית

ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון (א"צ)

ראיון עם ד"ר עדו הכט, גלילות, דצמבר 2016.

מקורות משניים בעברית

אדמסקי, דימה. מבצע קווקז – ההתערבות הסובייטית וההפתעה הישראלית במלחמת ההתשה, מערכות, תל אביב, 2006.

אהרונסון, שלמה והורוביץ, דן. "האסטרטגיה של תגמול מבוקר- הדוגמא הישראלית", מדינה וממשל, גיליון 1, 1972, עמ' 77-99.

אלרן מאיר, ישראלי ציפי, פדן כרמית ואלטשולר אלכס. "חוסן חברתי בעוטף עזה במבצע 'צוק איתן', צבא ואסטרטגיה, כרך 7, גיליון 2, ספטמבר 2015, עמ' 5-26.

ארגמן, יוסף. זה היה סודי ביותר – 30 פרשיות מודיעין וביטחון בישראל, משרד הביטחון, תל אביב, 1991.

בן-דור, גבריאל. "אסטרטגיית ההתשה בתפיסת הביטחון הישראלית", בתוך: אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי, המרכז לחקר הביטחון הלאומי והמכללה לביטחון לאומי, גיליון מס' 4, מרץ 2003, עמ' 75-84.

בן-דור, גבריאל. "דיון פתוח – יום עיון", בתוך: אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי, המרכז לחקר הביטחון הלאומי והמכללה לביטחון לאומי, גיליון מס' 4, מרץ 2003, עמ' 157-162.

בר, כוכבא משה. "מבצע קלחת 2 – פשיטה משורינית לפת"חלנד", מערכות, 313-312, 1988, עמ' 14-25, 56.

גור, מוטה. מצפון ומים, מערכות, 1988.

גיא, כרמית. בר לב- ביוגרפיה, עם עובד ספריית פועלים, 1998.

גל, ראובן. "החוסן החברתי הלאומי", מצגת לכנס הרצליה – חוסן חברתי לאומי, דצמבר 2003.

גלבר, יואב. התשה – המלחמה שנשכחה, כנרת זמורה ביתן דביר, 2017.

דיין, משה. אבני דרך, עידנים ודביר, תל אביב, 1976.

דיין, משה. "פעולות צבאיות בימי שלום", מערכות, כרך ל"ג, 1958, עמ' 54-61.

דרורי, זאב. אש בקווים: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית, מערכות, תל אביב, 2012.

הנקין, יגיל. נצח או שניעלם – תולדות מלחמת צ'צ'ניה הראשונה 1994-1996, מערכות, 2007.

הרכבי, יהושפט. מלחמה ואסטרטגיה, מערכות, תל אביב, 1990.

ואסטמורלנד, ויליאם. חייל מדווח, מערכות, 1979.

יחזקאלי, פנחס. חוסן לאומי, מאי 2014.

ישיב, ערן. "צוק איתן סיכום כלכלי", בתוך: עורכים ענת קורץ ושלמה ברום, 'צוק איתן' – השלכות ולקחים, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל אביב, 2014, עמ' 127-133.

נדל, חיים. בין שתי המלחמות, מערכות, תל אביב, 2006.

ניר, שמואל. "בשולי יום העיון: ההוגעה ומבחן ההסתגלות", בתוך: אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי, המרכז לחקר הביטחון הלאומי והמכללה לביטחון לאומי, גיליון מס' 4, מרץ 2003, עמ' 163-174.

ענבר, אפרים ושמיר, איתן. "כיסוח הדשא – האסטרטגיה של ישראל להתמודדות עם סכסוכים מתמשכים בלתי פתירים", מרכז בגין סאדאת למחקרים אסטרטגיים, רמת גן, 2013.

פינקל, מאיר ופרידמן, יניב. "שבעה עשורים ליתרון האיכותי של צה"ל השתנות התפיסה לגבי מהות היתרון האיכותי של צה"ל על אויב, השתנות היתרון האיכותי בפועל וכיוונים לעתיד", בין הקטבים, גיליון בניין הכוח חלק ג, מרכז דדו לחשביה צבאית בין-תחומית, דצמבר 2016, עמ' 43-66.

קובר, אבי. "ההתשה במלחמות המודרניות והפוסט מודרניות" בתוך: אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי, המרכז לחקר הביטחון הלאומי והמכללה לביטחון לאומי, גיליון מס' 4, מרץ 2003, עמ' 20-21.

'קצין בכיר', "הר דוב גב'ל רוס", מערכות, גיליון 212, ינואר 1971, עמ' 2-8.

ש'. "התשה – אסטרטגיה נוספת להשגת ניצחון" מערכות, פברואר 2011, עמ' 4-13.

שגיא, אורי. אורות בערפל, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, תל אביב, 1998.

שיפטן, דן. התשה – האסטרטגיה המדינית של מצרים הנאצרית בעקבות מלחמת 1967, מערכות, תל אביב, 1989.

שיפטן, דן. "יובל שנים של מלחמות התשה – הלקח המצטבר של הניסיון הישראלי", בתוך: אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי, המרכז לחקר הביטחון הלאומי והמכללה לביטחון לאומי, גיליון מס' 4, מרץ 2003, עמ' 27-74.

שלח, עפר. האומץ לנצח – מדיניות ביטחון לישראל, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, תל אביב, 2015.

ללא מחבר, "המלחמה על קווי הפסקת האש", מערכות, גיליון 204, ינואר 1970, עמ' 10-19.

מקורות משניים באנגלית

Kober, Avi. "From Blitzkrieg to Attrition: Israel's Attrition Strategy and Staying Power", *Small Wars and Insurgencies*, 16:2, pp. 216-240.

Malkasian, Carter. "Toward a Better Understanding of Attrition: The Korean and Vietnam Wars", *The Journal of Military History*, Volume 68, Number 3, July 2004, pp. 911-942.